

Марина Олександрівна Стрельник
завідувач відділу "Найдавніша та середньовічна
історія України",
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Юлія Григорівна Безкоровайна
завідувач сектору "Середньовічна археологія"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Maryna Strelnyk
Head of the Ancient and medieval history of Ukraine Department,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Yulia Bezkorovaina
Head of Sector of medieval archaeology,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ЗООМОРФНІ ПІДВІСКИ-АМУЛЕТИ X–XIII СТ. З КОЛЕКЦІЇ НМУІУ

ZOOMORPHIC PENDANTS-AMULETS 10th – 13th CENTURIES FROM THE NMUH COLLECTION

Анотація

Різноманітні підвіски-амулети, зокрема зооморфні, були тісно пов'язані з релігійними уявленнями слов'ян і побутували на Русі в X–XIII ст. Паралельно зберігається і традиція носити амулети з ікл і кісток тварин, витоки якої сягають давніх тотемних вірувань.

Національний музей історії України володіє цікавою колекцією подібних артефактів (32 од. зб.). У статті подано характеристику цих предметів, розглянуто територію поширення, їх місце в костюмі та семантику. Більшість речей публікується вперше.

Ключові слова: слов'яни, підвіски-амулети, старожитності, зооморфні прикраси, вірування, оберег

Summary

Various pendants-amulets, particularly zoomorphic, were closely associated with Slavs religious beliefs in 11th – 13th century Rus. In the same time, there was a tradition of wearing amulets from canine teeth and animal bones. Its origin dates back to ancient totemic beliefs.

There is an interesting collection of such artifacts in the National Museum of Ukrainian History (32 items). In this article we have focused on characteristic of zoomorphic pendants, amulets from animal bones, also considered their spreading territory, place in costume and semantics. Most information in the article is published for the first time.

Keywords: Slavs, amulet pendants, antiquities, zoomorphic ornaments, beliefs, amulet

Слов'янському жіночому костюму X–XIII ст. були притаманні різноманітні металеві прикраси: скроневі кільця, підвіски, персні, браслети, шийні гривни, які виготовляли з різних ма-

теріалів – золота, срібла, сплавів на основі міді тощо. Найцікавішу групу прикрас становили підвіски-амулети. Їх носили або на шиї у складі намист, або на шнурах, ланцюжках чи ремінцях на грудях, або на поясі. Підвіски були характерні для різних прошарків населення, їх виявляли по всій території Русі при розкопках могильників, при дослідженнях міських і сільських населених пунктів.

На початку 1950-х рр. підвіски-амулети були виділені академіком Б. О. Рибаким в окрему групу “дрібної давньоруської пластики”¹. Вчений детально розглянув певні види прикрас, зокрема зооморфні, приділив увагу їх семантиці та визначив місця їх виробництва. Значну увагу зооморфним підвіскам приділив Б. О. Рибак у монографії “Язычество Древней Руси”². До дослідження язичницьких підвісок-амулетів зверталися також Г. Ф. Соловйова³, М. Ф. Седова⁴, В. П. Левашева⁵, В. В. Седов⁶, Є. А. Рябінін⁷, Н. П. Журжаліна⁸, В. А. Мальм⁹, Л. А. Голубева¹⁰, Ю. В. Степанова¹¹ та інші дослідники.

Нині існує декілька детальних класифікацій амулетів-підвісок, найповніша належить Л. А. Голубевій. Всі підвіски вона розділила на три групи. До першої було віднесено амулети, пов’язані з космогонічними віруваннями. Їх, у свою чергу, поділено на дві підгрупи: ті, що пов’язані з культом Перуна, та підвіски із місячно-солярною символікою. До другої групи увійшли амулети заклиальної магії, до третьої – зооморфні підвіски¹².

Багато уваги зооморфним підвіскам приділив Є. А. Рябінін. Насамперед, він виділив металеві та кістяні підвіски; металеві, у свою чергу, розділив на пластинчасті та порожнисті. Пластинчасті підвіски було поділено на п’ять груп за стилем зображення та сюжетом: I група – одноголові птахоподібні фігурки; II група – містить всі двоголові амулети; III група – одноголові тварини; IV група – з петелькою для підвішування, приєднаною до голівки тварини; V група – виготовлені в набірній техніці¹³. Гнучкішою виявилася типологія зооморфних підвісок Л. А. Голубевої. Вона систематизує їх за видами тварин, зображених на підвісках¹⁴. Загалом амулети тваринного культу поділяються на три великі підгрупи: 1 – зуби, кігті, кістки; 2 – зооморфні зображення; 3 – побутові речі із зооморфними зображеннями¹⁵.

¹ Рыбаков Б. А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси. – Т. 2. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 401.

² Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 784 с.

³ Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VII–XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) // СА. – Т. XXV. – М., 1956. – С. 138–172.

⁴ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV ст.). – М.: Наука, 1981. – 194 с.; Седова М. В. Украшения из меди и сплавов // Древняя Русь. Быт и культура: Археология. – М.: Наука, 1997. – С. 63–79.

⁵ Левашева В. П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.: Труды ГИМ. – Вып. 43. – М.: Советская Россия, 1967. – С. 7–54.

⁶ Седов В. В. Балты // Финно-угры и балты в эпоху средневековья: Археология СССР. – М.: Наука, 1987. – С. 353–423; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв.: Археология СССР. – М.: Наука, 1982. – 328 с.

⁷ Рябинин Е. А. Зооморфные украшения Древней Руси X–XIV вв. // САИ. – Вып. Е 1-60. – М.: Наука, 1981. – 124 с.; Рябинин Е. А. Языческие привески-амулеты Древней Руси // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 55–63; Рябинин Е. А. Финно-угорские племена в составе Древней Руси. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1997. – 260 с.

⁸ Журжаліна Н. П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка // СА. – № 2. – 1961. – С. 122–140.

⁹ Мальм В. А., Фехнер М. В. Привески-бубенчики // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.: Труды ГИМ. – Вып. 43. – М.: Советская Россия, 1967. – С. 133–141.

¹⁰ Голубева Л. А. Зооморфные украшения финно-угров // САИ. – Вып. Е 1-59. – М.: Наука, 1979. – 112 с.; Голубева Л. А. Амулеты // Древняя Русь. Быт и культура: Археология. – М.: Наука, 1997. – С. 153–165.

¹¹ Степанова Ю. В. Шумящие украшения мерянского типа на территории Верхневолжья // Женская традиционная культура и костюм в эпоху Средневековья и Новое время: Материалы междунар. науч.-образоват. семинара 25–26 нояб. 2011 г. – М.-СПб.: Альянс-архео, 2011. – С. 79–89.

¹² Голубева Л. А. Амулеты... – С. 155.

¹³ Рябинин Е. А. Зооморфные украшения... – С. 10.

¹⁴ Голубева Л. А. Амулеты... – С. 158.

¹⁵ Там же ... – С. 157.

Витоки появи зооморфних підвісок-амулетів слід шукати в давніх тотемних віруваннях. У різних народів спостерігалися схожі уявлення про захисні властивості частки тварини – тотема (шкура, ікла, кістки тощо). Згодом функції таких оберегів переносяться на зображення тварин (кам'яні, дерев'яні, металеві). Найпопулярнішими тваринами виступають коні, ведмеді, водоплавні птахи. Водночас зберігається і традиція носити амулети з ікл і кісток тварин¹⁶. Тому буде цілком логічно представити в цьому дослідженні й аналогічні амулети з музейної колекції (18 од. зб., всі вони не опубліковані).

По-перше, це три комплекти підвісок-амулетів з кісток, зубів, пазурів тварин. До першого комплекту входили: велика підвіска, виготовлена з ікла ведмедя, та шість менших, зроблених із передніх зубів (різців верхньої щелепи) ведмедя або кабана (?) (інв. № В 1116/ 1–7) (рис. 1. 1–7). Розмір ікла 70x22 мм, верхня частина з вушком для підвішування частково втрачена. Дрібніші підвіски (довжиною 28–33 мм) мають просвердлені отвори (діаметром до 1 мм) у верхній частині кореня зуба. Комплект підвісок походить із довоєнних зібрань ЦІМу, місце їх знахідки невідоме.

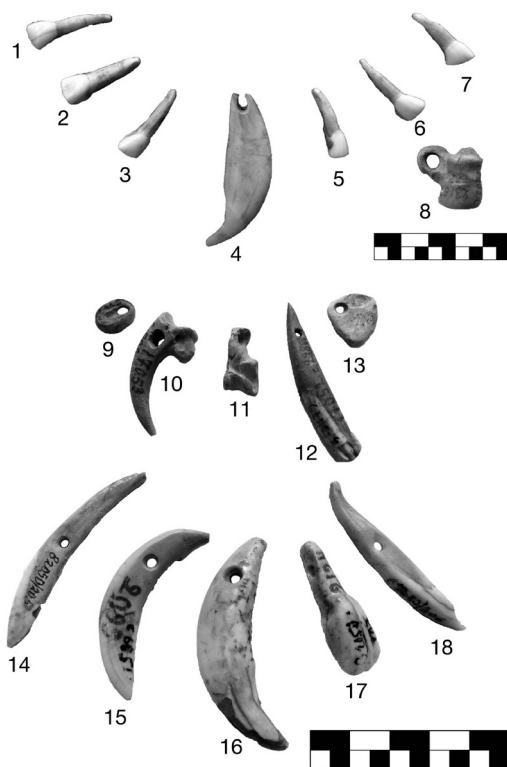

Рисунок 1. Підвіски-амулети з кісток, зубів і пазурів тварин. X–XIII ст.

Другий комплект підвісок, місце знахідки яких також не з'ясоване, був придбаний на кошти музею з колекції В. В. Хвойки в 1914 р. (рис. 1. 9–13). До нього входили п'ять підвісок. Це дві невеличкі підвіски із кісток великої риби (з осетрових): обточена підвіска з риб'ячого зуба (інв. № В 3482), розмір – 11x7 мм, отвір – 3x2 мм (рис. 1. 9) та пласка підвіска підтрикутної форми (інв. № В 3481), розмір – 15x16 мм, товщина – 1 мм, отвір – 2x1,5 мм (рис. 1. 13). Риб'ячі кістки, зображення риби, підвіски у вигляді щелеп хижих риб, як правило, були пов'язані із

¹⁶ Голубева Л. А. Амулети... – С. 156.

водою, виконували охоронні функції та входили до комплектів амулетів. Сюди ж входив амулет з пазура великої тварини (інв. № В 3480) (рис. 1. 10). Розміри: довжина – 30 мм, ширина – 15 мм, діаметр отвору – 3 мм. Найцікавішою є маленька обточена підвіска-астргал з кістки дрібної тварини (можливо, ягняти або козеняти) з отвором для підвішування (інв. № В 3478), фрагмент амулета втрачений (рис. 1. 11). Розміри: довжина – 19 мм, ширина – 9 мм, висота – 10 мм, діаметр отвору – 2 мм. Належить до типу I, виду 1 за типологією Б. Г. Петерса¹⁷. Подібні амулети вважалися символом талану й удачі¹⁸. Ще одну підвіску було зроблено із вовчого зуба, в корені якого просвердлений отвір (інв. № В 3479) (рис. 1. 12). Розміри: довжина – 48 мм, діаметр отвору – 1,5x1,5 мм. Зуби та пазури вовка найбільше цінувалися як захисний амулет від порчи та пристріту.

Третій комплект (п'ять підвісок) був знайдений разом із різноманітними кістяними виробами на Замковій горі в м. Київ. Походить з колекції В. В. Хвойки, придбаної ІАК для музею. Підвіски належать до перших експонатів Археологічного відділу, були записані до інвентарної книги в 1897 р. (рис. 1. 14–18). До набору входили предмети із зубів вовка, ведмедя та оленя. Всі підвіски мають круглий отвір для підвішування, дві (інв. №№ В 2050/205, 206) – отвір, розташований у середній частині підвіски, інші – у верхній частині кореня зуба.

Розміри підвісок:

1. Підвіска із різцевого зуба (інв. № В 2050/205). Розміри: 57x5 мм, діаметр отвору – 2 мм (рис. 1. 14);

2. Підвіска з вовчого ікла (інв. № В 2050/203). Розміри: 47x12 мм, діаметр отвору – 2,5 мм (рис. 1. 15);

3. Підвіска, виготовлена з ікла ведмедя (інв. № В 2050/ 204). Розміри: 54x14 мм, діаметр отвору – 4 мм (рис. 1. 16). Культ ведмедя особливо був поширеним у народів Півночі, де ця тварина вважалася священною. Слов'яни також шанували цього звіра. В північних землях Русі підвіски з ведмежих ікл були звичними, подекуди їх знаходять і в інших регіонах. Вони були притаманні як жіночим, так і чоловічим похованням, і мали силу могутнього амулета-оберега;

4. Підвіска з оленього зуба (інв. № В 2050/207). Розміри: 36x14 мм, діаметр отвору – 2,5 мм (рис. 1. 17);

5. Підвіска із різцевого зуба (інв. № В 2050/ 206). Розміри: 51x7 мм, діаметр отвору – 1,7 мм (рис. 1. 18).

Досить цікавою є підвіска з таранної кістки бобра (інв. № В 4604/15). Розміри: 23x21 мм, діаметр отвору – 4 мм (рис. 1. 8). Цю підвіску в комплекті з такою самою (вона не збереглася) було знайдено В. Є. Козловською на слов'янському городищі на озері Буромка поблизу с. Слобідка Менського р-ну Чернігівської обл. під час розвідки у 1910 р. До інвентарної книги предмет внесли в 1923 р. Культ бобра був поширеним серед фінно-угорських народів Півночі, звідки він був перейнятий у X–XI ст. слов'янами Верхнього Поволжя. Подібні підвіски знайдені в Старій Ладозі, на Білоозері, а в могильнику поблизу м. Ярославля (РФ) був виявлений цілий разок намиста з бобрових кісточок¹⁹.

Здебільшого амулети з ікл (окрім ведмежих, відомі підвіски з вовчих, лисячих, куничих, собачих), зубів і пазурів тварин носили жінки. Вони носили їх у складі намист або закріплювали на плечі разом з іншими підвісками та бубонцями²⁰.

¹⁷ Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1986. – С. 90.

¹⁸ Стрельник М. О., Сорокіна С. А., Хомчик М. А. Гральні кості (II тис. до н. е. – XIV ст. н. е. з колекції Національного музею історії України) // Археологія. – № 2. – 2009. – С. 52.

¹⁹ Козловская В. Е. Остатки славянского городища и дюнная стоянка неолитической эпохи на озере Буромка, Черниговской губ., Сосницкого уезда // ИТУАК. – Вып. 47. – Симферополь, 1912. – С. 141; Голубева Л. А. Амулеты ... – С. 339, табл. 93, № 19.

²⁰ Голубева Л. А. Амулеты ... – С. 339, табл. 93, № 31.

В колекції НМІУ є чимало різних металевих підвісок-амулетів. Так, амулетам, пов'язаним із культом Перуна²¹, та амулетам заклиальної магії²² вже були присвячені окремі дослідження. На черзі – зооморфні підвіски (14 од. зб.), майже всі вони представлені в експозиції (рис. 2). Це пластинчасті та порожнисті підвіски, що зображують здебільшого птахів і коней.

Рисунок 2. Зооморфні підвіски-амулети X–XIII ст. в експозиції НМІУ.

Металеві підвіски-обереги виготовлялися із бронзи або зі сплавів міді зі сріблом і свинцево-олов'янистих сплавів. Зооморфні підвіски музейного зібрання виготовлені з бронзи в техніці литва та штампування. До деяких додатково прикріплено шумливі привіски, функцією яких було відлякування злих сил.

Найчастіше зображували водоплавних птахів. Цю групу в колекції НМІУ репрезентують три підвіски. Одна з них – типове пластинчасте прорізне зображення водоплавного птаха (гуски або качки) зі складеними крилами, опуклим тулубом з вушком для підвішування, двома пластинчастими лапками та широким хвостиком, орнаментованим рисками. Голову завершує загострений дзьоб. На тулубі – два прорізи: видовжений і округлий (інв. № В 1480). Розмір: 39x38 мм (рис. 3. 1). Місце знахідки невідоме. Підвіска надійшла від ІАК з колекції Богданова в 1897 р. Публікується вперше. Таке зображення є одним із найпоширеніших (група I, варіант 1

²¹ Безкоровайна Ю., Стрельник М. Семантика давньоруських сокирок-амулетів (на матеріалах Національного музею історії України) // Україна в етнокультурному вимірі століть. Міфи і символіка в етнокультурі українців: зб. наук. праць. – Вип. 5. – К.: Вид-во НПУ ім. М. В. Драгоманова, 2015. – С. 61–68.

²² Стрельник М., Безкоровайна Ю. Давньоруські підвіски-амулети заклиальної магії (X–XIII ст.): їхнє місце в костюмі та семантика (за матеріалами НМІУ) // Науковий вісник Національного музею історії України: зб. наук. праць. – Вип. 1. – Ч. 1. – К.: НМІУ, 2016. – С. 76–83.

за Є. А. Рябіним²³). Вчений вказував на наявність принаймні 47-ми аналогічних екземплярів, більшість з яких походить з Приладожжя, де, ймовірно, розташовувався центр їх виготовлення. Датуються подібні підвіски кінцем X – початком XII ст.²⁴

Сакральне значення мало не тільки повне зображення тварини, а і її частини. Так, маленькі привіски у вигляді качиних або гусячих лапок часто підвішувалися на ланцюжках до спеціальних ланцюготримачів або до зооморфної основи. Вони посилювали значення основного амулета й так само, як і бубонці, відлякували злі сили. Вірогідно, для привішування до ланцюготримача призначалася невеличка привіска-лапка на дротяному кільці (інв. № В 3122) (рис. 3. 2). Розміри: загальна довжина – 31 мм, лапка – 26x13 мм. Вона походить із зібрання В. В. Хвойки, з випадкових знахідок поблизу с. Драбівці Чернігівської губ. Привіска належить до перших експонатів музею, до інвентарної книги Археологічного відділу її було внесено в 1897 р. Шумливі привіски-лапки підвішували й до різних прикрас, які завдяки цьому набували додаткових охоронних властивостей. У музеї зберігаються фібули та поясні накладки XII – початку XIII ст., оздоблені привісками-лапками водоплавних птахів, з території Ростово-Суздальської землі (інв. №№ В 2577, В 2577, В 1401, В 1402, В 1403).

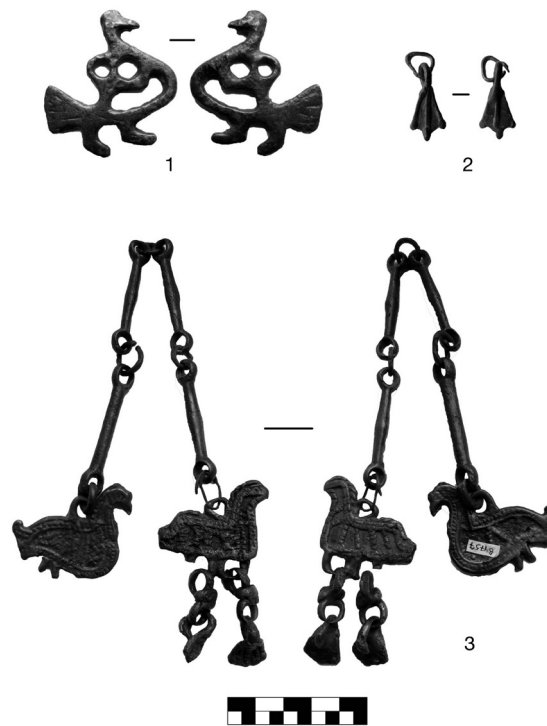

Рисунок 3. Підвіски із зображенням водоплавних птахів і лапчата привіска. X–XIII ст.

Характерні зображення птахів містилися на підвісках зі скарбу, випадково знайденого біля с. Чорнобиль Київської губ. в 1896 р. під час оранки (нині – м. Чорнобиль Київської обл.). Їх було опубліковано в “Древностях Приднепровья”²⁵. До скарбу входили три підвіски-амулету, три бронзових браслети та шість великих дротяних скроневих кілець. Г. Ф. Корзухіна зазначала, що скарб, вірогідно, належить до 1240-х рр. і був закопаний під час монголо-татарської навали²⁶. Він надійшов до музею від родини Ханенків у складі колекції, подарованої

²³ Рябинин Е. А. Зооморфные украшения... – С. 12.

²⁴ Там же. – С. 12–14.

²⁵ Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.). – Вып. V. – К., 1902. – С. 47.

²⁶ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 135, клад № 139, 1–3.

в 1904 р. до відкриття та освячення Київського художньо-промислового і наукового музею. Знахідку було записано до інвентарної книги в 1907 р.

Одна з підвісок (інв. № В 4757) складається з двох фігурок водоплавних птахів, підвішених до спільного фігурного ланцюжка (рис. 3. 3). Належить до групи I, типу V за Є. А. Рябініним²⁷. Цей тип амулетів (у групі налічується бл. 70 предметів) об'єднує птахоподібні підвіски без ажурних прорізів. Тулуб птахів з обох боків, як правило, прикрашений рельєфними джгутами та лініями, що утворюють косу сітку. Загальна довжина даного ланцюжка з підвісками складає 320 мм. Орнаменти на тулубі птахів різні. Першу качечку (42x40 мм) з одного боку оздоблено плетеним орнаментом з трикутних сегментів, з другого – сітчастим орнаментом і прямими лініями. Качечка має невелику голівку, опуклий тулуб, відігнутий хвіст і дві ніжки. У верхній частині розташоване кільце для підвішування. Друга фігурка (37x36,5 мм) дещо відрізняється за формою від першої. Вона має тулуб підтрапецієподібної форми, заповнений плетеним орнаментом. Голівка птаха менша за розміром, хвіст позначений невеличким виступом. У нижній частині розташовані два кільця (одне зламане), до яких підвішувалися на ланцюжках дві качині лапки. Розмір: 18x14 мм. Загальна довжина підвіски з лапками складає 35 мм. Довжина ланцюжка (яка збереглася) – 22 мм. Одне кільце ланцюжка втрачене, замість нього – дротяне кільце (діаметр – 10–12 мм, товщина – 0,5 мм) зі слідами давнього ремонту. Ланцюг, який з'єднував обидві підвіски, складався з чотирьох видовжених, із потовщенням у центрі, сегментів з отворами на кінцях і чотирьох кілець. Три з чотирьох видовжених ланок ланцюга мають довжину 46 мм, остання – 52 мм.

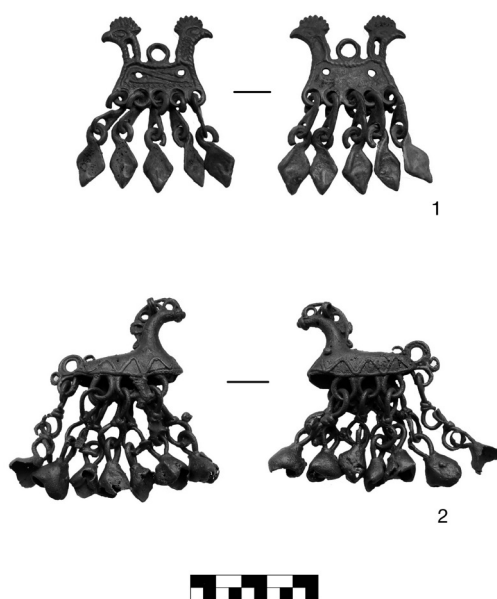

Рисунок 4. Підвіски у вигляді двоголового півника та “птахо-коня”. XI–XIII ст.

Найбільшою індивідуальністю вирізняється прорізна підвіска із зображенням двоголових півників з лапчастими привісками (інв. № В 2039) (рис. 4. 1). Розміри: 80x52 мм (група II,

²⁷ Рябинин Е. А. Зооморфные украшения... – С. 19.

тип VIII за Є. А. Рябініним, відомо 6 предметів²⁸). Фігурки півників, повернутих у різні боки, доволі реалістичні, мають рельєфні голівки з масивним гребенем, гострим дзьобом і великим оком. Поверхня підвіски з обох боків оздоблена орнаментом: на лицьовому боці зображені стилізовані переплетені крила, зворотний бік орнаментований лише по краях. У центрі підвіски – вушко для підвішування діаметром 10 мм, у нижній частині – п'ять отворів для підвішування лапок-привісок. Кожна привіска подвійна (довжина – 44 мм), складається з гачко-подібного сегменту з отвором (20x10 мм) і, власне, стилізованої ромбоподібної качиної лапки (28x13 мм).

Третя порожниста підвіска зі скарбу зображає коника (інв. № В 2038). Розміри підвіски: 85x54 мм (група VI, тип XX за Є. А. Рябініним, у цій групі налічується 333 підвіски²⁹). Кінь пов'язувався як з небом, так і з водою, був символом благополуччя й атрибутом Перуна. Зображення тварини характеризується крупним тулубом і вигнутою шиєю (рис. 4. 2). Гриву позначено чотирма дротяними кільцями, вуха – двома подвійними дротяними кільцями, розташованими перпендикулярно до кінської морди, хвіст округлий, позначений чотирма кільцями. Тулуб оздоблений зигзагоподібним орнаментом. Замість лапчастих привісок використовувалися бубонці, підвішені на скручених S-подібних ланцюжках до шести кілець на тулубі, до хвостового кільця прикріплений бубонець на ланцюжку із двох S-подібних ланок. Всі сім ланцюжків з бубонцями різної збереженості, деякі мають втрати металу. У верхній частині тулуба розташований отвір для підвішування діаметром 4 мм. Порожністі підвіски закріплювалися на шнурку або ремінці, кінець якого зав'язувався вузликом. З археологічних розкопок відомі рештки такого кріплення³⁰.

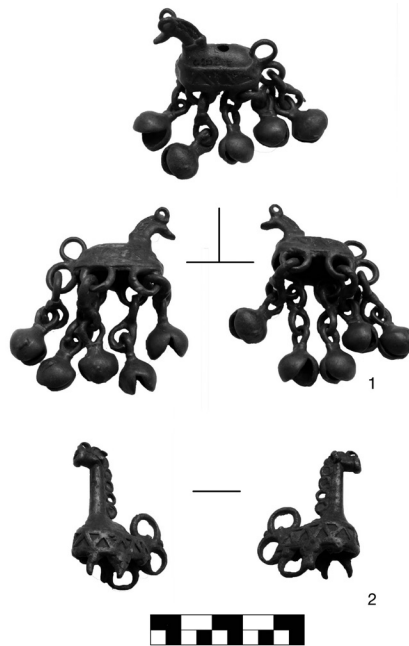

Рисунок 5. Підвіски-коники. X–XIII ст.

В музейній експозиції представлено ще одну цікаву зооморфну підвіску (інв. № В 2036).

²⁸ Рябинин Е. А. Зооморфные украшения... – С. 23.

²⁹ Там же. – С. 35.

³⁰ Рябинин Е. А. Зооморфные украшения... – С. 119, табл. XXII, № 6.

Розміри: 60x38 мм (група VI, тип XIX за Є. А. Рябініним³¹). Місце знахідки її невідоме. До музею вона надійшла на початку XX ст. Невизначеність форми та значна стилізація, а також поєднання ознак водоплавного птаха та коня дають підстави деяким вченим називати такі зображення “птахо-конями”.

Підвіска має чітко виражену невелику голову із загостреним дзьобом і вухами, загнуту коротку шию з характерною гривовою (рис. 5. 1). Тулуб оздоблений зигзагоподібним орнаментом. Хвіст позначений кільцем. У нижній частині тулуба прикріплено чотири кільця для підвішування бубонців, одне кільце кріпиться до хвоста. Бубонці з вушком (12x18 мм) підвішені на дротяному S-подібному запаяному ланцюжку. У верхній частині тулуба – невеличкий отвір діаметром 2,5 мм.

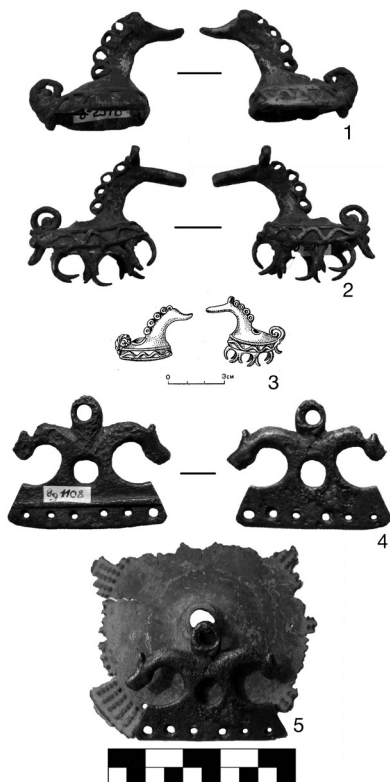

Рисунок 6. Підвіски у вигляді коників. X–XIII ст.

Із довоєнних зібрань ЦІМу походить типова підвіска-коник, місце знахідки якої невідоме (інв. № В 3893) (рис. 5. 2). Розміри: 45x34 мм (група VI, тип XX за Є. А. Рябініним³²). Коник має характерний тулуб, видовжену шию й округлу морду, гриву позначено сімома дротяними кільцями, вуха – двома, одне з яких втрачене. Тулуб оздоблений зигзагоподібним орнаментом. Хвіст позначений двома кільцями. До нижньої частини тулуба кріпилися чотири кільця діаметром 8 мм (одне збереглося повністю, одне – частково, два – втрачені) для підвішування підвісок-бубонців. У верхній частині тулуба розташований отвір для підвішування діаметром 4 мм.

Наступна підвіска-коник, за інвентарною книгою НМІУ, походить із розкопок і зборів В. В. Хвойки в Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях (інв. № В 2578) (рис. 6. 1). Розміри: 38x27 мм (група VI, тип XX за Є. А. Рябініним³³). Це зібрання було придбане київським меценатом, купцем С. С. Могилевцевим і пожертвоване в 1904 р. до відкриття та освячення

³¹ Там же. – С. 19.

³² *Рябінін Е. А. Зооморфные украшения...* – С. 20.

³³ Там же. – С. 43.

Київського художньо-промислового і наукового музею. У коника видовжений тулуб, загнута шия та голова з пласким носом. Гривку позначено чотирма напаяними кільцями, хвіст у вигляді фігурного завитка. Петлі для підвішування привісок-лапок або бубонців відсутні. У верхній частині тулуба розміщувався отвір для підвішування діаметром 5 мм.

I, нарешті, остання підвіска цієї групи (інв. № В 2040) (рис. 5. 2). Розміри: 44x33 мм (група VI, тип XX за Є. А. Рябініним³⁴). За інвентарною книгою, її було знайдено в м. Чорнобиль Київської обл. Можливо, підвіска надійшла від родини Ханенків у складі зібрання, подарованого в 1904 р. до відкриття та освячення музею. Записана до інвентарної книги в 1907 р. Ця підвіска дуже схожа на попередню: в коника видовжений тулуб, загнута шия та голова з двома відстовбурченими вушками та з пласким носом. Гривку позначено чотирма напаяними кільцями, хвіст у вигляді фігурного плетеного завитка. В нижній частині тулуба, орнаментованій хвилястим орнаментом, розміщено сім петельок для підвішування привісок-лапок чи бубонців. У верхній частині тулуба розміщувався отвір для підвішування підвіски діаметром 5 мм.

Зооморфні підвіски виготовлялися в різних техніках литва: 1 – в жорстких одно- або двосторонніх формах; 2 – шляхом відтиску предмета в глині та подальшого лиття; 3 – за восковою моделлю. Всі об'ємні амулети виготовлені в техніці литва за восковою моделлю, яка супроводжувалася втратою форми після першого ж використання³⁵. Звідси – індивідуальність і різноманітність форм виробів. Відтак, викликає здивування наявність практично ідентичних до останніх двох виробів з музейного зібрання фігурок коників (і за розмірами, і за зовнішнім виглядом), які були знайдені в 1845 р. під час розкопок біля с. Успенське Московської губ. Їх малюнок був опублікований у “Древностях, изданных Временной комиссией для разбора древних актов”, що вийшли в Києві в 1846 р.³⁶ Звіди їх узяв і вмістив до своєї праці “Зооморфные украшения Древней Руси X–XIV вв.” Є. А. Рябінін³⁷ (рис. 6. 3). При цьому предмети публікувалися без зазначення місця їх зберігання та вважаються втраченими.

У НМІУ також зберігається бронзова підвіска у вигляді двох кінських голівок, місце знахідки якої невідоме (інв. № Вд 1108) (рис. 6. 4). Розміри: висота – 32 мм, довжина – 43 мм, товщина – 2 мм. Її можна побачити в музейній експозиції. Верхню частину підвіски прямою рельєфною лінією відокремлено від нижньої частини, в якій розміщено шість отворів для кріплення декоративних привісок.

Цікаво, що при вивченні колекції матеріалів із радимичських курганних поховань поблизу с. Антонівка Суразького пов. Чернігівської губ. (нині – с. Антонівка Суразького р-ну Брянської обл. РФ), досліджених П. М. Єременком у 1894 р. і переданих у 1896 р. до Музею старожитностей і мистецтв Київського університету Св. Володимира, з'ясувалося, що до її складу входить кругла опукла бронзова бляха (інв. № В 4526/3). Вона оздоблена по краю радіальним орнаментом із п'ятизерних прямих ліній, маленьким отвором для кріплення у боковій частині та наскрізним отвором у центрі виробу. Розміри: діаметр – 72 мм, висота – 8 мм, діаметр отвору – 6 мм³⁸ (рис. 6. 5).

П. М. Єременко зазначав, що цю бляху було знайдено в кургані № СХХХ на поясі жіночого кістяка № 130. Зверху до неї була прикріплена підвіска з двома схематичними кінськими голів-

³⁴ Там же. – С. 43.

³⁵ Рябинин Е. А. Зооморфные украшения... – С. 9.

³⁶ Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1846. – С. 22–24, табл. X, 3, 4.

³⁷ Рябинин Е. А. Зооморфные украшения... – С. 122, табл. XXV, 5, 6.

³⁸ Стрельник О. Привіски з радимичських курганів поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії в колекції НМІУ // Науковий вісник Національного музею історії України: зб. наук. праць. – Вип. 1. – Ч. 1. – К.: НМІУ, 2016. – С. 73.

ками по боках і рядом отворів по нижньому краю³⁹. Фото цієї бляхи з архіву Ленінградського відділення ІА АН СРСР у 1981 р. опублікував Є. А. Рябінін⁴⁰. Музейна депаспортизована підвіска (інв. № Вд 1108) (рис. 6. 4) повністю відповідає як за зовнішнім виглядом, так і за розмірами підвісці з Антонівки та цілком ймовірно є тією “втраченою” підвіскою, яку описує П. М. Єременко. Датуються обидві ці речі X–XI ст.

У 1899 р. і бляха, і підвіска експонувалися на археологічній виставці з нагоди відкриття XI-го Всеросійського Археологічного з'їзду в м. Києві, про це свідчить наведений у виданні “Каталог выставки XI-го Археологического Съезда в Киеве” перелік знахідок без детального опису та фотографій⁴¹.

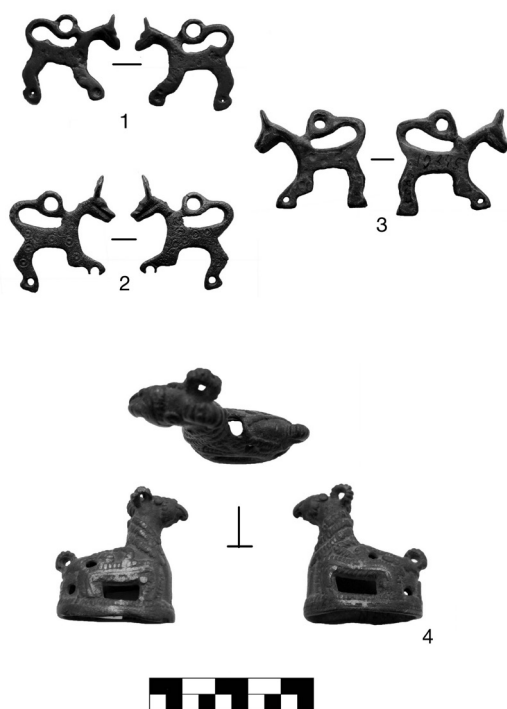

Рисунок 7. Підвіски у вигляді коників і підвіска-баранець. XI–XIII ст.

Мабуть, чи не найчастіше серед амулетів у вигляді “коників” зустрічається стилізований пластинчастий коник з витягнутими вухками, двома ногами та загнутим у кільце хвостом, з’єднаним з отвором для підвішування. На ногах – отвори для кріплення бубонців або заглиблення. Є. А. Рябінін нарахував у своєму каталозі 154 таких амулети. Часто ці підвіски були прикрашені солярним орнаментом, їх носили разом з іншими амулетами. Всі вони виготовлені в техніці литва у двосторонній формі (група III, тип XIV за Є. А. Рябініним)⁴². Підвіски цього типу є стійкою стандартною серією.

В музейній колекції зберігається три таких бронзових підвіски. Із довоєнних зібрань ЦІМу походять дві підвіски. Перша підвіска-коник не орнаментована (інв. № В 1481). Її було знайдено на Київщині. Розміри: 32x31 мм (рис. 7. 1). Другу, відреставровану, представлено в експози-

³⁹ *Єременко П.* Радимичские курганы: Обзорение курганов и городищ Новозыбковского уезда. Раскопки курганов // ЗРАО. – Т. VIII. – Вып. 1–2. – СПб., 1896. – С. 101.

⁴⁰ *Рябінин Е. А.* Зооморфные украшения... – С. 104, табл. VII, № 13.

⁴¹ *Каталог выставки XI-го Археологического Съезда в Киеве.* – К., 1899. – С. 125–126, кат. № 1368–1423.

⁴² *Рябінин Е. А.* Зооморфные украшения... – С. 28.

ції (інв. № В 1575) (рис. 7. 2). Розміри: 33x31 мм. Вся її поверхня з обох боків вкрита солярними символами. Місце знахідки підвіски невідоме.

Третя підвіска-коник також походить із розкопок і зборів В. В. Хвойки в Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях, зібрання було придбане С. С. Могилевцевим для музею в 1904 р. Підвіска прикрашена солярними символами (інв. № Вд 1332) (рис. 7. 3). Розміри: 30x27 мм.

Такі зображення в археологічній літературі відомі також як “собачки”, “рисі” та “коники”. Ці підвіски були поширені на значній території, не пов’язаній з фіно-угорським світом. Знаходять їх на плечах, шії, поясі разом з іншими підвісками винятково в жіночих похованнях, здійснених за обрядом інгумації⁴³.

Значний інтерес становить також і порожниста підвіска у вигляді баранчика, знайдена в м. Київ на початку XX ст. (інв. № В 3738) (рис. 7. 4). Розміри: 42x35 мм. Зображення баранців поодинокі (група VI, тип XX за Є. А. Рябініним)⁴⁴. Ці підвіски мають характерний орнамент, який позначає вовну, тулуб із прямою міцною шиєю, овальну голову, великі очі та закручені ріжки. Хвіст позначений завитком⁴⁵. На тулубі розташовані два трапецієподібних отвори (10x4 мм) і чотири маленькі круглі (діаметр – 2 мм). У верхній частині тулуба розташовувався отвір для підвішування (діаметр – 4–5 мм).

Таким чином, публікація вводить до наукового обігу цікаву групу археологічних матеріалів, більшість з яких не тільки несли культове навантаження, а ще й були чудовим зразком давньоруського декоративно-прикладного мистецтва. Найбільш ранні зооморфні підвіски з музейного зібрання датуються X – початком XI ст., для більшості – хронологічними межами є XI – середина XIII ст., незначна кількість порожнистих зооморфних підвісок могла побутувати до кінця XIII – початку XIV ст.

⁴³ Голубева Л. А. Амулеты... – С. 161, табл. 93, 7, 9, 14.

⁴⁴ Рябинин Е. А. Зооморфные украшения... – С. 38.

⁴⁵ Там же... – С. 122, табл. XXV, № 9.